

Achteruit lezen

Jezus ontdekken in het Oude Testament

RICHARD B. HAYS

Vertaald door Kees de Wildt

*Want als u Mozes geloofde, zou u Mij geloven;
want hij heeft over Mij geschreven.
Johannes 5:46*

*Voor Chris
die Israëls Schrift met inzicht en wijsheid
door verschillende intertekstuele lenzen leest.*

θεοῦ γὰρ ἐσμεν συνεργοί
(Want Gods medewerkers zijn wij.)
1 Korinthe 3:9

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Oorspronkelijke uitgave:

Richard Hays, *Reading backwards. Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness*.

© 2014 by Baylor University Press, Waco, Texas 76798-7363.

Alle rechten voorbehouden. Geautoriseerde vertaling van de Engelse, door Baylor University Press gepubliceerde, uitgave.

Vertaling: Kees de Wildt

Ontwerp omslag: Geert de Koning

Lay-out en dtp: Gewoon Geertje

ISBN 978 90 239 7067 5

NUR 703

© 2016 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Woord vooraf	9
Inleiding	
1. ‘De kribbe waarin Christus ligt’ <i>Typologische lezingen van Israëls Schriften</i>	27
Het viervoudig getuigenis	
2. Het geheimenis in beelden <i>De Schrift lezen met Markus</i>	48
3. Typologische transformatie van de Thora <i>De Schrift lezen met Mattheüs</i>	71
4. Degene die Israël verlost <i>De Schrift lezen met Lukas</i>	96
5. Typologische transformatie van de tempel <i>De Schrift lezen met Johannes</i>	122
Conclusie	
6. Terugblikkend lezen <i>De uitdaging van een door het evangelie gevormde hermeneutiek</i>	145
Aangehaalde literatuur	165
Dankwoord	174
Tekstregister	175

Woord vooraf

Wanneer iemand me in de afgelopen jaren vroeg waaraan ik werkte, luidde mijn antwoord deels gekscherend: ‘Ik werk aan een boek over *Echoes of Scripture in the Gospels*.’ Dit antwoord was deels serieus, omdat ik me inderdaad lang beziggehouden heb met het schrijven van een op de Evangelieën gericht vervolg op mijn eerdere werk *Echoes of Scripture in the Letters of Paul*.¹ Maar het antwoord was ook deels gekscherend, omdat ieder die zich op dit onderzoeksterrein beweegt, beseft hoe onmogelijk het is het enorme intertekstuele netwerk van bijbelse citaten, toespelingen en echo’s in de vier canonieke Evangelieën in kaart te brengen. Mijn grotere project waaraan ik nog steeds werk, blijft voorlopig onvoltooid – niet alleen vanwege de intimiderende omvang van deze taak, maar ook vanwege de grenzen die mijn huidige functie als decaan van Duke Divinity School in de afgelopen vier jaar aan mijn tijd en energie heeft gesteld. Het beknopte boek dat u nu in handen hebt, kan echter worden beschouwd als een soort voortgangsrapportage of als een *arrabōn* (onderpand) dat in hoop vooruit doet blikken naar de uiteindelijke, beloofde bredere, meer omvattende studie. In dit boek probeer ik daarom uit het viervoudig getuigenis van de Evangelieën over de goddelijke identiteit van Jezus enkele meer toegespitste inzichten te destilleren en die te bezien in het licht van hun intertekstuele betrokkenheid op Israëls Schrift.

De zes hoofdstukken van dit boek heb ik oorspronkelijk in het najaar van 2013 en het voorjaar van 2014 gepresenteerd als de Hulsean Lectures aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de universiteit van Cambridge. De tekst van de lezingen heb ik enigszins herzien en ik heb een paar noten toegevoegd. Ik heb echter slechts beperkte aanpassingen aan de eisen van het gedrukte boek gedaan; veel van het karakter van de oorspronkelijke mondelinge voordracht heb ik behouden.

De lezer van dit boek kan gebaat zijn bij een paar voorlopige aanwijzingen van wat het boek wel en niet is. Ik zal beginnen met wat het niet is. Ten eerste is het geen boek over ‘de historische Jezus’ of een poging te reconstrueren hoe Jezus van Nazareth de Schrift heeft geïnterpreteerd of

---

¹ Richard B. Hays, *Echoes of Scripture in the Letters of Paul*. New Haven: Yale University Press, 1989.

hoe Hij zijn eigen roeping en identiteit heeft verstaan. Ten tweede is dit geen boek over de sociale context van de gemeenschappen waarin de tradities die we in de Evangelieën vinden, zijn ontstaan, ontvangen en doorgegeven. Het boek is evenmin een poging een bepaalde hypothese over een traditie van kopiïsten of over de maatschappelijke positie van de auteurs van de Evangelieën te onderbouwen. Ten derde is dit geen boek over *hoe* de vroege christelijke gemeenschappen hun opmerkelijke overtuigingen over Jezus als de belichaming van de God van Israël ontwikkelden.²

In plaats daarvan biedt dit boek een overzicht van de manier waarop de canonieke Evangelieën over Jezus vertellen, met bijzondere aandacht voor de manieren waarop de vier evangelisten Israëls Schrift herlezen, maar ook voor de manieren waarop Israëls Schrift de centrale persoon van de evangelieverhalen voorafschaduwet en belicht. Kort gezegd, is het een oefening in intertekstuele close reading. Een dergelijke lezing kan wel nieuwe perspectieven bieden die nuttig blijken bij het onderzoek naar de moeilijke historische vragen die in de voorgaande alinea zijn aangeduid, maar dat is niet de opzet van deze studie. Dat zijn vragen die ik moet laten liggen voor een andere keer.

Mogelijke kritiek op mijn aanpak in dit boek zou de vraag kunnen zijn of deze benadering van de evangelisten als auteurs die bezig zijn met een intertekstueel verhaal niet uitgaat van een anachronistische visie op de evangelieschrijvers als creatieve literaire genieën. Hanteerden de evangelisten bewust fragmenten van al bestaande tradities om hun eigen ingenieuze en vindingrijke verhalen te vervaardigen? Een dergelijke zorg verwoordde mijn vriend en collega Markus Bockmuehl in een scherpzinnig persoonlijk gesprek in reactie op een aantal ideeën in dit boek:

Ik vraag me af of er niet een even belangrijke dynamiek zou kunnen zijn die andersom werkt. Het lijkt zowel een feit als een onderdeel van de bedoeling van de bijbelschrijvers dat hun betrokkenheid op het Oude Testament minstens net zozeer de manier is waarop de tekst zelf als (goddelijke) *claim op hen inwerkt*, als louter de manier waarop zij er ‘gebruik’ van maken. Zou men kunnen zeggen dat ze spreken zoals ze dat doen, omdat ze als door de bliksem getroffen zijn door de pressie die de Schrift als *een hermeneutische Ander* uitoefent op hun eigen kijk op

² In dit opzicht verschilt dit boek in doelstelling van het belangrijke werk van Larry Hurtado, *Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity*. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.

de dingen? Met andere woorden: wat voor de criticus misschien wel een middel of strategie tot manipulatie lijkt, kan voor de auteurs louter trouw geweest zijn aan de krachtige manier waarop het goddelijk woord de nieuwe werkelijkheid benoemt die God in hun midden had gewerkt.³

Ik citeer Bockmuehls waarschuwende tegenstem vooral om deze te onderschrijven en te verduidelijken dat mijn visie niet moet worden opgevat alsof ik suggereer dat de evangelisten bezig waren met verbeeldingsvolle schepende poëtische creativiteit. Zeker, ze kunnen, zoals Bockmuehl voorstelt, inderdaad ‘als door de bliksem getroffen’ zijn door de paradigma-veranderende gevolgen van hun nieuwe ontmoeting met Israëls Schrift in het licht van het verhaal van Jezus. (Dit geldt vooral voor Markus.) Al sinds mijn *Echoes*-boek ben ik op zoek naar een heldere verwoording hiervan door te stellen dat in Paulus’ interpretatie van het Oude Testament eerder sprake was van ‘dialectische’ dan van ‘heuristische’ intertekstualiteit:

Het verschil tussen deze vormen van navolging ligt in de mate waarin de dichter de onderliggende tekst uiteindelijk de eigen stem laat behouden en zich laat verdedigen, om zo de integratiepoging van de dichter op de proef te stellen. (...) De voorloper blijft spreken in de daarvan afgeleide tekst. (...) Paulus’ verkondiging behoeft de zegen van de Schrift en het getuigenis van de Schrift (...) beoordeelt alle formuleringen van het evangelie. Aan de andere kant krijgt het getuigenis van de Schrift haar eschatologische samenhang pas in het licht van het evangelie.⁴

Precies dit soort dialectische interactie is nauw verbonden met de praktijk van de *typologische* interpretatie die kenmerkend is voor de hermeneutiek van de evangelisten.⁵ De doelstelling van de lezingen in dit boek is te illustreren hoe deze dialectiek in de evangelielieverhalen werkt.

---

³ Markus Bockmuehl in een e-mail op 13 juni 2014 (zijn cursiveringen). Zie ook zijn boek *Seeing the Word. Refocusing New Testament Study*. Grand Rapids: Baker Academic, 2006.

⁴ Hays, *Echoes*, 176-177.

⁵ *Noot van de vertaler*: Met ‘typologische interpretatie’ duidt de auteur op de onverwachte overeenkomstige patronen die ons verbeeldingsvermogen waarneemt tussen twee gebeurtenissen of personen binnen één continue historische stroom, die aan elkaar gerelateerd zijn als voorafschaduwning en vervulling. Het waarnemen en verstaan van die relatie is alleen terugblikkend mogelijk. In het eerste hoofdstuk komt de typologische interpretatie uitvoeriger aan de orde.

Een andere manier om dit te stellen, is te zeggen dat de evangelieverhalen niet slechts ingenieuze stichtelijke verhalen zijn; integendeel, ze vormen een *getuigenis*. Het doel van deze lezingen is zorgvuldig te luisteren naar de wijze waarop de Evangeliën in hun verhalen getuigenis afleggen en de manieren waar te nemen waarop hun getuigenis het product is van een katalytische versmelting van Israëls Schrift en het verhaal van Jezus.

De opzet van dit boek is eenvoudig. Een inleidend hoofdstuk schetst de kwesties waar het om gaat. Daarop volgt een hoofdstuk over elk van de vier Evangeliën, luisterend naar ieders onderscheiden stem, om zo de manieren te karakteriseren waarop zij – zowel expliciet als impliciet – uit de Schrift putten voor hun verhalende voorstelling van Jezus' identiteit. Het laatste hoofdstuk bespreekt de overeenkomsten en verschillen tussen de hermeneutische benaderingen waarvan de evangelisten gebruik maken bij het vertellen van het evangelieverhaal. Wat zijn de voordelen en de risico's van elk van de vier vertelstrategieën? Wat hebben ze gemeenschappelijk en welke onderlinge spanningen kunnen er zijn? Ten slotte: kunnen wij Israëls Schrift lezen op dezelfde manieren als zij dat deden?

In de bestudering van de Evangeliën is het tegenwoordig heel gebruikelijk Johannes als een op zichzelf staande late tekst te beschouwen, die een verder gevorderd stadium van de dogmatische ontwikkeling weerspiegelt en daardoor een 'hogere' christologie biedt. In een eerder stadium overwoog ik daarom de aandacht van deze lezingen te concentreren op de synoptische Evangeliën, Johannes niet mee te laten doen en dit vierde Evangelie misschien wel te reserveren voor een vervolgstudie. Hoe meer ik me echter verdiepte in de synoptici, hoe meer de overtuiging bij mij groeide dat hun gemeenschappelijke getuigenis over de goddelijke identiteit van Jezus heel nauw samenhang met Johannes' getuigenis. Zeker, het idioom en de stijl van Johannes vertonen hun eigen verhalende kenmerken, maar uiteindelijk stemt Johannes in met het koor van de getuigen Markus, Mattheüs en Lukas dat Jezus niet alleen de Zoon van God was, maar in feite de belichaming van de goddelijke aanwezigheid in de wereld. Johannes buiten deze lezingen te houden, zou daarom een belangrijk aspect van het viervoudig evangeliegetuigenis weglaten en een geijkte kritische opvatting bestendigen die, theologisch beschouwd, meer verduistert dan onthult. Dus volgen deze lezingen het voorbeeld van de vroege kerkvaders – met name Ireneüs – in het bevestigen van zowel de legitimiteit van een typologische interpretatie van Israëls Schrift als de visie dat de vier evangelisten elkaar aanvullen. Sterker nog, ik denk nu dat deze twee

uitspraken als een onbreekbaar hermeneutisch koord met elkaar vervlochten zijn.

Als de opzet van dit boek al eenvoudig is, de interpretatieve methodologie ervan is dat nauwelijks minder. Deze lezingen veronderstellen dat de canonieke Evangelieën alle vier diep ingebed zijn in een wereld vol symbolen die gevormd is door het Oude Testament – of, om dit op een moderne kritische manier uit te drukken, dat hun ‘encyclopedie van productie’ in grote mate gevormd wordt door Israëls Schrift. (Dit betekent niet dat de symbolen uit de wereld van de Grieks-Romeinse heidense oudheid onbelangrijk zijn voor de Evangelieën, maar dat die secundair zijn; de constructieve christologische uitspraken van de evangelisten zijn voornamelijk afkomstig uit de hermeneutische toe-eigening en transformatie van Israëls heilige teksten en tradities.) Binnen het raamwerk van de culturele kennis uit de verhalen en de gebeden van Israëls Schrift, verwijzen de Evangelieën daarom naar de betekenis van Jezus’ leven, dood en opstanding door middel van het citeren of voor de geest roepen van bijbelteksten. Dit betekent dat een kritische interpretatie van een evangelietekst vaak vraagt om het herontdekken en onderzoeken van deze onderliggende teksten.

Dit is niet een of andere geheimzinnige methodologie vanuit een bepaalde theorie. Het is een kwestie van eenvoudig aandacht geven aan de manier waarop de menselijke taal en het vertellen van verhalen gewoonlijk werken. Ik geef een paar hedendaagse voorbeelden.

In de nasleep van een catastrofale economische neergang, schreef de investeringstovenaar Warren Buffett een brief aan zijn aandeelhouders om hen te adviseren een voorzichtige houding aan te nemen ten opzichte van de optimistische prognoses van de economen en kredietbeoordelaars. Hij formuleerde zijn advies zo: ‘Pas op voor sukkels met formules.’⁶ De retorische kracht van deze zin ligt natuurlijk in het meeklinken van het bekende Engelse spreekwoord ‘Pas op voor Grieken met geschenken’, een parafrase van Laocoöns beroemde zin uit boek twee van de *Aeneis* van Vergilius: ‘Timeo Danaos et dona ferentes’ (‘Ik vrees de Grieken, zelfs wanneer ze met geschenken komen’).⁷ Buffetts woorden waren meer dan een grappige echo van een algemeen bekende uitdrukking; ze hadden een bijzonder gewicht,

⁶ Warren Buffett geciteerd door David Segal, ‘In Letter, Warren Buffett Concedes a Tough Year’, in: *New York Times*, 28 februari 2009, <http://www.nytimes.com/2009/03/01/business/01buffett.html>.

⁷ *Noot van de vertaler*: In het Engels speelt de grote klankovereenkomst tussen beide uitdrukkingen een grote rol, vergelijk ‘Beware of Greeks bearing gifts’ met ‘Beware of geeks bearing formulas.’

omdat hij waarschuwde tegen de valse beloften van economisch voordeel voor degenen die complexe derivaten aankochten – dat wil zeggen, hij waarschuwde tegen het aanvaarden van een geschenk waaraan in feite een ontzettend groot risico verbonden was, net als bij het Trojaanse paard in het verhaal van Vergilius. Ongetwijfeld begrepen veel lezers van Buffetts brief de strekking van zijn raad ook zonder dat zij de intelligente toespeeling op het verhaal uit de *Aeneis* volledig herkenden.

Een tweede voorbeeld: in zijn welsprekende overwinningstoespraak in de nacht van zijn eerste verkiezing tot president van de Verenigde Staten verklaarde Barack Obama dat zijn toehoorders hun handen konden leggen ‘op de boog van de geschiedenis en hem opnieuw zouden kunnen buigen in de richting van de hoop op een betere dag.’ Deze zinsnede echode een spreuk uit de toespraken van Martin Luther King jr.: ‘de boog van het morele universum is lang, maar hij buigt in de richting van rechtvaardigheid.’ Obama’s verklaring was zeker geen direct citaat van King. Maar even zeker was het een hoorbare echo, die zijn publiek opriep de morele erfenis van de Amerikaanse burgerrechtenstrijd opnieuw te omhelzen en zich opnieuw in te zetten voor een rechtvaardige maatschappij.⁸

Dit soort voorbeelden kan eindeloos vermenigvuldigd worden omdat heel onze conversatie inherent intertekstueel is en vol toespelings zit. Om de kracht van de taal in de zojuist gegeven voorbeelden volledig te vatten, zouden de lezers de echo’s van eerdere teksten moeten opvangen en achteruit moeten denken – van Buffett naar Vergilius of van Obama naar King – om de relevante en verhelderende parallellen te begrijpen. De taal van de Evangelieën werkt op dezelfde manier. Een zorgvuldige interpretatie van de evangelieverhalen vergt geduldige aandacht voor de interteksten uit Israëls Schrift die zij oproepen.⁹

Als we de binnenbijbelse intertekstualiteit van de Evangelieën onderzoeken, zullen we regelmatig zien dat de taal van de evangelisten het sterkst resonanceert met de taal van de oude Griekse versies van Israëls Schrift, meestal aangeduid als de Septuaginta (LXX), meer dan met de

⁸ Voor een verslag van de retorische kunst van Obama’s toespraak, zie James Wood, ‘Victory Speech’, in: *New Yorker*, 17 november 2008.

⁹ Voor een algemene bespreking van intertekstuele interpretatie, zie mijn artikel “‘Who Has Believed Our Message?’ Paul’s Reading of Isaiah”, in: *The Conversion of the Imagination. Paul as Interpreter of Israel’s Scripture*. Grand Rapids: Eerdmans, 2005, 25-49. Voor een technischere inleiding op deze kwesties, zie Stefan Alkier, ‘Intertextuality and the Semiotics of Biblical Texts’, in: Richard B. Hays e.a. red., *Reading the Bible Intertextually*. Waco: Baylor University Press, 2009, 3-21.

Masoretische Hebreeuwse teksten (MT). Dat is niet echt verwonderlijk, aangezien de evangelisten in het Grieks schreven, voor een Grieks lezend publiek. In het slothoofdstuk zal ik een korte beschouwing geven over deze stand van zaken. De opzet van deze lezingen staat geen diepgaande studie van dit fenomeen toe, maar lezers zullen bemerken dat ik met enige regelmaat naar de Griekse in plaats van de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament verwijs.¹⁰

Een ander technisch probleem waaraan ik hier slechts oppervlakkig aandacht kan schenken, is de vraag naar de mogelijke literaire afhankelijkheid tussen de Evangelieën zelf – een ander soort intertekstualiteit. Dit complexe probleem was niet het voornaamste onderwerp van mijn onderzoek, maar ik ben de lezer op zijn minst een oppervlakkige toelichting verschuldigd op de opvatting over deze kwestie die hier mijn uitgangspunt vormt. Ik ben het eens met de meerderheid van de nieuwtestamentici dat het Evangelie van Markus het oudste van de vier canonieke Evangelieën is en dat zowel Mattheüs als Lukas putten uit Markus als bron. Ik ken echter geen gewicht toe aan de hypothese dat Mattheüs en Lukas onafhankelijk gebruik zouden hebben gemaakt van een hypothetische gemeenschappelijke bron ‘Q’. Er is geen bestaand manuscript van een dergelijke bron en ook de overgebleven documenten van het vroegste christendom verwijzen er niet naar. Het lijkt mij even waarschijnlijk – zelfs waarschijnlijker – dat Lukas Mattheüs kende en dat de woordelijke overeenkomsten tussen deze twee Evangelieën op deze manier verklaard kunnen worden in plaats van door een hypothetische bron Q te veronderstellen.¹¹ Maar zoals de lezer van deze lezingen zal zien, zijn de interpretaties die hier worden ontwikkeld niet afhankelijk van een oplossing van dit klassieke probleem in het nieuwtestamentisch onderzoek. In plaats daarvan zullen de hoofdstukken die volgen elk van de vier Evangelieën proberen te lezen met het oog op de oudtestamentische interteksten die ze oproepen en te onderzoeken hoe deze interteksten functioneren binnen de literaire en theologische constructie van dat specifieke Evangelie. Als we zeker zouden weten dat Lukas Mattheüs als bron gebruikte, konden we op bepaalde punten meer

---

¹⁰ Voor een diepgaande tekstuele bestudering van het taalkundig karakter van de schriftteksten die Mattheüs en Johannes gebruiken, zie M.J.J. Menken, *Matthew's Bible. The Old Testament Text of the Evangelist*. Leuven: Peeters, 2004; idem, *Old Testament Quotations in the Fourth Gospel. Studies in Textual Form*. Kampen: Kok Pharos, 1996.

¹¹ Zie Mark Goodacre, *The Case against Q. Studies in Markan Priority and the Synoptic Problem*. Harrisburg: Trinity International, 2002.

specifieke conclusies trekken. Maar het karakter van het bewijsmateriaal laat geen zekerheid toe en we kunnen een heel eind komen met het lezen van Lukas en Mattheüs zonder een beroep te doen op een speciale theorie ten aanzien van hun bronnen die verder gaat dan de erkenning dat zij Markus en het Oude Testament als bron gebruikten.

Toen ik deze lezingen in Cambridge hield, sprak het publiek herhaaldelijk de zorg uit op welke manier mijn betoog de dialoog tussen christenen en joden zou kunnen beïnvloeden. Leidt een theologische bevestiging van de christologische exegese van Israëls Schriften feitelijk niet tot het ongedig verklaren van het jodendom en tot het definiëren van de relatie tussen Israël en de kerk in termen van de vervangingstheologie? Dit is een belangrijke en ingewikkelde vraag. In mijn lezingen (en in dit boek) heb ik niet geprobeerd de netelige problemen op te lossen die de joods-christelijke dialoog omgeven. Maar ik hoop dat mijn exegetische waarnemingen in dit boek juist een constructieve dialoog bevorderen door te verhelderen hoe diep de vroege ‘christologie van de goddelijke identiteit’ verworteld was in Israëls Schrift. Het is bijzonder belangrijk te zien dat de typologische interpretatie van de canonieke evangelisten geen afwijzing is, maar een hermeneutische transformatie achteraf van Israëls heilige teksten. Een typologische lezing vernietigt de oorspronkelijke pool van de typologische overeenkomst niet; integendeel, zij bevestigt juist de realiteit ervan en vindt er een betekenis in die uitgaat boven wat iedereen ervóór kon begrijpen. Deze erkenning zal de meningsverschillen tussen joden en christenen over de uitleg van Israëls Schrift niet oplossen, maar ze zal in ieder geval duidelijk maken waar het om gaat en, in het beste geval, aanmoedigen tot respectvolle polemiek tussen verdeelde geloofsgemeenschappen die beide de ene God willen dienen die het *sjema* (Deut. 6:4) proclameert.

Hoewel dit boek van enige annotatie is voorzien, zou ik nalatig zijn als ik niet al vanaf het begin erkentelijkheid zou betuigen aan de belangrijke voorlopers van wat ik hier nastreef. Wanneer men begint met een overzicht van de secundaire literatuur over de uitleg van het Oude Testament in het Nieuwe Testament, wordt het al snel duidelijk dat er talloze geleerde studies zijn geschreven door vele, vele wetenschappers – een grote menigte die niemand tellen kan, uit alle naties, stammen, volken en talen. Daarom heb ik zelfs niet gepoogd een omvattende opsomming van de relevante literatuur te bieden; ik bied de vele auteurs van wie ik de afgelopen twaalf jaar het werk met profijt gelezen heb en die in dit boek niet vermeld worden in de spaarzame voetnoten al bij voorbaat mijn ver-